

**ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ХАРКОВІ ТА
ЧЕРНІГОВІ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ**

Автор здійснює аналіз процесу формування органів міського самоврядування за час дії Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові, звертає увагу на участь представників різних соціальних верств і конфесій в діяльності самоврядних інституцій.

Ключові слова: міська реформа, органи міського самоврядування, ценз, виборча система, платники податків, виборці, думи, управи.

Початок ХХІ ст. характеризується новими спробами української влади й суспільства створити ефективні органи самоврядування. У результаті урбаністичних процесів зростає роль міст і міських органів самоврядування в сучасній Україні. Важливі зміни, що охопили українську державу, за своїм значенням нагадують реформи 60 – 70-х років ХІХ ст. За часів Олександра ІІ державна влада і громадськість вирішували питання місця і ролі місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Аналогічні завдання актуальні і в сучасній незалежній Україні. Тому актуальним є всебічний аналіз спільних рис та регіональних особливостей формування самоврядних інституцій за Положенням 1870 р., зокрема і в таких специфічних містах, як Чернігів і Харків.

З часу підготовки і запровадження Положення 1870 р. дослідники робили спроби аналізу процесу формування та діяльності самоврядних структур. Саме це питання було об'єктом дослідження в працях І. Фесенка, М. Щепкіна, Д. Багалія та інші. [1]. Автори зробили спробу систематизації та аналізу значного масиву фактичного матеріалу, який був пов'язаний з історією формування та діяльністю самоврядних інституцій. Значний інтерес представляють праці П. Гронського, О. Михайловського, М. Бубнова та інші. [2], які разом з багатим фактичним матеріалом містять оцінки нової виборчої системи та взаємовідносин муніципальних структур і місцевої адміністрації. Радянська історіографія, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської методології, мала і праці, які розширили проблематику та запровадили у науковий обіг нові матеріали (П. Зайончковський, Н. Ейдельман, В. Нардова, Л. Писарькова та інші.) [3]. За часів незалежності відбувається зміна методологічних орієнтирів у вітчизняній науці, що вплинуло на тематику наукових досліджень. На перше місце дослідниками висувається вже не класова боротьба, а загальнолюдські цінності. У переважній більшості дослідження сучасних українських науковців з проблеми історії міського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені статтями і дисертаційними працями [4], які присвячені аналізу формування та різним напрямкам діяльності самоврядних інституцій в українських губерніях, а також їх правовому статусу. На жаль, маловивченим залишається питання формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. на регіональному рівні (в тому числі у Чернігові та Харкові, які мали свої особливості розвитку). Це й зумовило вибір теми даної статті.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини ХІХ ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії від феодалізму до ринкових відносин. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі населення переважної більшості населених пунктів. Розвиток промисловості і торгівлі сприяв міграції населення в бік міст. З середини ХІХ ст. місцеві адміністрації Харківської губернії фіксують швидкі темпи збільшення міського населення. У цей час Харківська губернія стає одним із лідерів за темпами економічного розвитку на півночі і сході України. Тут відкривалися середні й великі підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходило 4 ярмарки із значним товарообігом (у 1880 р. було продано товарів на 44 899 000 руб.). З 1861 по 1880 рр. промислове виробництво у Харкові зросло на 283% (з 1 620 000 руб. до 6 201 150 руб.) [5, с. 473]. Економічному розвитку губерньського міста сприяли побудовані залізниці (Харківсько-Миколаївська, Курсько-Азовська). Темпи зростання чисельності населення Харкова яскраво ілюструють статистичні дані за різні роки. У 1856 р. число мешканців губерньського центру становило 30 600 чол., у 1866 р. – 60 798 чол., 1873 р. – 82 133 чол., 1879 р. – 102 049 чол. Отже, в 1866 р. (порівняно з 1856 р.) чисельність населення зросла на 68 %, а в 1873 р. – на 24 % [6, с. 469].

Чернігів також зазнав певних змін у пореформений період. Пожвавилася торгівля, але вона

.....
мала більш місцевий характер і не мала великих обігів. Подальшому, хоча й нешвидкому економічному розвитку міста (і губернії) сприяло проходження по даній території двох залізничних ліній: Курсько-Київської та Любаво-Роменської. Чернігів у другій половині XIX ст. відігравав більше роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. У місті були відсутні великі промислові підприємства. Все це знайшло своє відображення і в темпах зростання міського населення. У 1860 р. в губернському центрі мешкало 14 008 осіб., а в 1879 р. – 16 810 осіб. [7, с. 581; арк. 7]. Порівнюючи кількість мешканців Чернігова і Харкова, бачимо, що простежується пряма залежність між темпами економічного росту і чисельністю населення. За даним показником Чернігів поступався не лише Харкову, але й окремим повітовим містам обох губерній (як правило, торговельним центрам).

Певною ілюстрацією життя міста є склад його населення, який характеризує темпи економічного розвитку, зміни в соціальній структурі мешканців та інше. Аналіз звітів місцевої адміністрації Чернігова дозволяє виділити такі основні групи населення за станами у 1879 р.: міщани й цеховики – 55,7 %, привілейовані – 10,3 %, купці та почесні громадяни – 3,1 %, інші – 16,3 % [8, арк. 14]. Послідовність груп, з яких складалося населення губернського центру, аналогічна багатьом українським містам цього періоду. Особливістю можна вважати лише те, що більше половини мешканців становили міщани. Серед наведених даних особливий інтерес викликають так звані «інші стани», до яких місцеві чиновники відносили і люмпенізовану частину населення, і категорії, які з часом трансформуються в пролетаріат та інші групи, притаманні буржуазному суспільству.

За переписом 1879 р., у Харкові склад населення відрізнявся від Чернігова. Основними групами міського населення, що були зафіксовані у звіті були: привілейовані – 11,9%, почесні громадяни і купці – 5,4 %, міщани і цеховики – 32 %, селяни – 33%, нижчі військові чини – 14,5%. Незначний відсоток серед мешканців Харкова припадав на різночинців, іноземців та інші стани [9, с. 469]. Більш швидкі темпи економічного розвитку Харкова вплинули на дещо більшу кількість представників непривілейованих станів серед мешканців порівняно із сусіднім губернським центром. Закономірно, що стрімке зростання чисельності населення міста випереджало процес формування нових соціальних груп, притаманних для буржуазного суспільства. Процес формування нових соціальних груп передбачає не лише роботу на заводі, торговельному домі тощо, але й формування певної культури, самосвідомості й розуміння свого місця та ролі в житті рідного міста. Навіть різні підходи місцевих чиновників у фіксації та виділенні різних соціальних груп населення в зазначених містах засвідчують певну неготовність офіційної влади до змін, що відбувалися.

Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові було запроваджено у 1871 р. Відповідно до виборчої системи лише незначний відсоток городян допускався до управління справами своїх населених пунктів. За період з 1871 по 1891 рр. кількість виборців у Харкові навіть мала тенденцію до зменшення. У 1871 р. число мешканців становило 82 562 особи, з них виборчі права отримало 5,2 % (від загального числа городян), у 1875 р. – 86 454 особи, з них отримали право голосувати 5,5 %, у 1879 р. – 102 049 осіб, з них 5,1 % виборці, у 1883 р. – 171 416 осіб, з них 3,3 % виборці, у 1891 р. – 197 210 осіб, з них право голосу мали 1,7 % [10, арк. 14; с. 237; 137]. Наведені дані яскраво ілюструють «демократизм» запровадженого в Російській імперії прусського зразка виборчої системи, який використовувався у новостворених самоврядних інституціях. Спостерігається тенденція, коли при збільшенні чисельності населення Харкова відбувається зростання кількості виборців, але при цьому відсоток виборців зменшувався порівняно із загальною кількістю мешканців. Так за період з 1871 – 1887 рр. чисельність населення губернського центру зросла в 2,8 рази, а виборців – у 1,3 рази. Отже, відсоток осіб, що отримали право голосувати, скоротився на 0,9 %. Дані за 1871 р. і 1891 р. засвідчують зростання міського населення в 2,4 рази і одночасно зменшення числа виборців в 1,3 рази (порівняно із загальним числом мешканців). Отже, частина осіб, що отримали виборчі права, скоротилася у 3 рази.

У Чернігові також лише незначний відсоток мешканців допускався законом до участі в управлінні містом. Саме цей незначний відсоток (6,4 % від 16 810 осіб всього населення) у ролі виборців допускався до обрання гласних і, отже, міг впливати на вирішення суспільних питань [11, арк. 7]. У повітових містах губернії найменший відсоток виборців мали населені пункти з найбільшою кількістю мешканців. Головним поясненням зазначеної тенденції був факт, що «нові городяни» не відповідали певним вимогам законодавства. Вони часто мешкали у місті менше двох років і не були власниками нерухомого майна. Як правило, це були наймані і сезонні робітники, представники інтелігенції, студенти тощо.

При реалізації міської реформи на місцях влада отримувала інколи неприємні сюрпризи. Так у Чернігові в 1879 р. виборче право отримало 1 546 осіб. За соціальним складом вони розподілялися так: міщани – 53,6 %, дворяни – 32,7 %, дрібні домовласники – 6,6 %, купці – 5,2 %, від установ – 1,1 %, почесні громадяни – 0,8 % [12, арк. 1 – 5]. Наведені дані засвідчують, що сподівання влади на безперечне домінування представників привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях не завжди втілювалося в життя. У Харкові також соціальний склад населення напряму впливав на склад виборців. Серед виборців значний відсоток мали не лише міщани і дворянство з духовенством, але й купецтво.

Розподіл виборців за віросповіданням частково відповідав чисельності цих груп серед міського населення. На жаль, чиновники часто об'єднували представників різних конфесій в одні групи чи відносили до «інших» нечисельні конфесійні групи. У Чернігові, за даними 1879 р., православні у відсотковому відношенні до загальної кількості виборців становили 78,8 %, іудеї – 21,2% [13, арк. 31]. Представники інших конфесій не були зафіксовані. Зазначимо, що до православних чиновники в Чернігові відносили і старообрядців, які традиційно мешкали в губернському центрі та інших населених пунктах регіону. Число католиків та представників інших конфесій було мінімальне. А тому й не дивно, що вони не були представлені серед виборців. Аналогічна ситуація спостерігалася і серед виборців Харкова. Домінуючі позиції займали православні (майже 8/10), а далі значне представництво мали іудеї і протестанти. Традиційно на українських землях саме іудеї часто контролювали середню та дрібну торгівлю, а Харків в даний період стає важливим торговельним і промисловим центром регіону. Спеціалісти з Європи, які запрошувалися на підприємства, часто були протестантами. Саме ці та інші чинники і пояснюють значне представництво серед виборців представників даних конфесій.

Не менш цікавою, але досить прогнозованою була ситуація із рівнем освіти серед виборців. Зростання міського населення в переважно за рахунок селян і козаків, що мали початкову освіту, або взагалі були неписьменні, позначилося і на загальноосвітньому рівні виборців. Серед виборців Чернігова (1879 р.) лише незначний відсоток осіб отримали вищу та середню освіту (3,6%), письменні становили 48,8 %, а неписьменною була майже половина (47,6 %) [14, с. 29]. Точні дані про освітній рівень виборців Харкова відсутні, але є дані про рівень освіти усіх мешканців губернського міста у 1880 р. З 102 049 осіб мешканців Харкова освіту мали 40 710 (40,2%), з яких 3 309 осіб. (3,28 %) вміли лише читати [15, с. 470]. Наведені дані дозволяють зробити припущення, що серед виборців губернського центру переважали особи з початковою освітою й неписьменні, які не завжди могли зрозуміти нагальні потреби міста і шляхи їх вирішення.

Саме виборча система визначала категорії осіб, що отримували право голосувати. Норми даної системи отримували полярні оцінки від сучасників (від різкої критики до схвалення). Царизм намагався через цензову систему забезпечити перевагу представникам привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях. Положення 1870 р., допускаючи до виборів платників дрібних і середніх податків, водночас намагалося забезпечити перевагу серед виборців платникам саме великих платежів на користь міста. Це була основна ідея трьохрозрядної виборчої системи.

Аналіз результатів виборів у міську думу Харкова в 1871 р. підтверджує дану думку. Загальна кількість виборців в цей час становила 4 295 осіб. З них: в I розряді – 64 осіб, в II – 356 осіб., в III – 3 875. Кожний розряд обирав по 24 гласних. В I розряді на одного гласного припадало 2,7 виборця, в II – 14,8, в III – 161,4. Отже, голос виборця першого розряду мав значення майже в 60 разів більше, ніж виборця третього розряду. Більш детально співвідношення виборців і гласних за розрядами представлено у таблиці.

Розподіл виборців м. Харкова за розрядами [16, арк. 105 – 124; арк. 14 – 56].

Роки	Всього виборців (осіб)	Число виборців, які обирали одного гласного		
		I розряд	II розряд	III розряд
1871	4 295	2,7	14,8	161,4
1875	4 745	3,2	18	176,4
1879	5 200	4	19,4	193,2
1883	5 612	4,4	22	207,5
1891	3 316	2,8	12,3	123,1

Аналогічна ситуація простежувалася і в Чернігові, де виборці I розряду складали 4,1% від загального числа, II – 12,3%, III – 83,6% [17, арк. 54–55]. У губернському центрі майже всі виборці

Наукові записки

першого розряду ставали гласними. Створювалася ситуація, коли кількість гласних розряду інколи дорівнювала (могла й перевищувати) число виборців того ж розряду. Отже, обрання гласними більшості виборців першого розряду було явищем традиційним і звичайним. Ця процедура перетворювалася у просту формальність. Така ситуація призводила до того, що була відсутня здорова ротация гласних, які ставали незмінними членами дум від свого розряду. Цей факт не був нормальним навіть на думку окремих чиновників місцевих адміністрацій, але виходу з такої ситуації вони не бачили.

Наведені дані яскраво ілюструють у дії підхід офіційної влади до формування органів міського самоврядування. Положення 1870 р. фактично усувало значну частину населення і виборців від управління справами міста. Водночас навіть нова виборча система не гарантувала повного домінування представників привілейованих звань та станів серед виборців трьох розрядів.

Співвідношення за розрядами осіб різних звань та станів серед виборців Чернігова (1879 р.) [18, арк. 94 – 95].

I розряд					II розряд					III розряд				
Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші
33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4

Крім розподілу виборців за станами і забезпеченням підтримки державних планів, державу і місцевих чиновників цікавило питання ступеня їх заможності. Чим більша кількість останніх сплачувала на користь міста великі податки, тим більше можна було розраховувати на швидкі темпи розвитку економічної та соціальної сфер населених пунктів. Матеріли звітів місцевої адміністрації та думи і управи Харкова засвідчують, що сума міських платежів за часів дії Положення 1870 р. постійно зростала. Наповнення міського бюджету відбувалося за рахунок збільшення кількості виборців і зростання числа заможних городян. У 1875 р. виборці I розряду сплачували на користь міста від 201 руб. 77 коп., другого – від 51 руб. 44 коп., а третього – менше 51 руб. 44 коп. У 1887 р. ставки платежів були змінені. До першого розряду відносились особи, що сплачували від 209 руб. 33 коп., до третього – від 53 руб 65 коп. [19, с. 1]. До виборчих списків у реальному житті потрапляли й особи, що сплачували копійки на користь міста. У 1891 р. коливання в платежах було таким: максимальна сума платежів – 5 263 руб. 51 коп., а мінімальна – 14 коп. Аналіз платників податків серед виборців Харкова дозволяє зробити певні висновки про їхню соціальну належність. За період з 1876 по 1891 рр. питома вага платежів припадала на суми з нерухомого майна (від 88 % до 95 %: загальних виплат). Платниками податків з нерухомого майна, як правило, були поміщики, духівництво, купці та інколи – міщани і так звані різночинці. Переважна частина купецтва, міщан, ремісників і селян сплачували податок з торговельних документів і оціночний збір з нерухомого майна. За час дії Положення 1870 р. у Харкові спостерігалася тенденція посилення впливу серед виборців осіб, що сплачували до міської скарбниці великі платежі (значний відсоток серед них належав купецтву і буржуазії, яка формувалася).

У Чернігові найчисельнішими були платежі з оціночного збору та торговельних документів. На першому і другому розрядах усі виборці були платниками великих податків. Однак встановлена для них норма (більше 10 руб) не дає повної картини щодо виборців даної категорії. У третьому розряді 57,6 % сплачували на користь міста від 10 до 1 руб., 21,5 % – менше 50 коп., 14,2 % – від 1 руб. до 50 коп., 6,7 % – більше 10 руб. [20, арк. 86 – 87]. Кращому розумінню фінансової спроможності виборців Чернігова може допомогти додаткове вивчення кошторисів губернського центру в зазначений період. Детально не зупиняючись на цьому аспекті, підкреслимо, що фінансові можливості самоврядних інституцій Чернігова були невеликі. Це засвідчує незначні суми, які сплачувала питома частина виборців на користь міста. Участь у міських виборах Чернігова і Чернігівської губернії багатьох платників дрібних податків з нерухомого майна пов'язана також з рішенням місцевої адміністрації від 12 вересня 1878 р. За цим рішенням, до участі в міських виборах допускалися особи, що сплатили перед цим збір за свідоцтво на роздрібну торгівлю у розмірі половинної ціни свідоцтва, тобто $\frac{1}{4}$ частини ціни повного свідоцтва. Управа вважала, що у такий спосіб збільшить кількість виборців з торговельними документами, що й так поступалися за

чисельністю перед особами, які платили податки з нерухомого майна [21, с. 106]. Отже, ст. ст. 17 і 41 Міського положення, які ставили платежі на користь міста з купецьких, промислових або прикажчицьких свідоцтв обов'язковою умовою користування виборчим правом, були розтлумачені думою як зрівняння прав дрібних платників міських зборів.

Чернігівська дума вважала, що особи повинні лише мешкати 2 роки в місті, а не обов'язково ще і сплачувати збори, допускаючи до участі у виборах осіб, які сплатили на користь міста збір із торговельних документів, тимчасово і навіть напередодні виборів. Подібне тлумачення 17 ст. Міського положення призводило до того, що особи, яких закон намагався не допустити до виборів, навпаки, брали в них участь. Наприклад, у третьому розряді найнижчі платежі з оціночного збору в губернському центрі становили 4 коп. [22, с. 104 – 105].

Різноманітні звіти засвідчують пасивне ставлення всіх категорій виборців до участі у виборах. У 1871 р. в Харкові з 4 295 мешканців, які отримали виборчі права, на вибори з'явилося 309 осіб (7,1 %), у 1875 р. – 6,3 %, у 1875 р. – 5%, 1883 р. – 7 %, 1891 р. – 19,2 %. Явка виборців за розрядами була відповідно: I розряд – 39 % (1871 р.), 79,1% (1891 р.), II розряд – 15,2 % (1871 р.), 51,7 % (1891 р.); III розряд – 5,9 % (1871 р.), 14,7 % (1891 р.). [23, арк. 10 – 11; арк. 21–25]. Наведені дані ілюструють незначний інтерес переважної частини виборців до формування органів самоврядування. За період з 1871 по 1891 рр. загальна явка зросла з 7,1 % до 19,2 %. Місцева влада і окремі представники громадськості головними причинами пасивності вважали низький рівень освіти, байдужість до громадських проблем і неготовність до свідомого використання своїх прав.

У Чернігові явка на вибори також була невисокою. Низькою активність виборців була і за розрядами. Спостерігалася певна закономірність: чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи й активнішими вони були. У 1879 р. 80,3% привілейованих виборців не з'явилися на вибори. Серед непривілейованих такий показник був дещо меншим (65,6%). На збори не з'явилося 76,5% виборців домовласників, 62,5% торговців [24, арк. 37].

Місцева адміністрація вважала, що пасивність виборців пов'язана з махінаціями під час обрання гласних і затягуванням самих виборів. Так у Чернігові у виборчий період 1875–1879 рр. вибори 16 гласних тривали 2 дні. Часто люди не знали, які протоколи вони підписували і якими були результати голосування. Не були розроблені спеціальні правила для проведення виборів думи. Участь у виборах осіб малоосвічених і дрібних платників міських податків, на думку урядовців, мала свої наслідки. Вони вважали, що вибори гласних II і III розрядів часто мали випадковий результат. Однією з можливих форм впливу на результати голосування було голосування за дорученням. Відсоток подібних виборців у Чернігові був максимальний в губернії (40,5 %). Враховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати кандидатуру, яка не влаштувала. Все це формувало серед городян і виборців недовіру до самоврядних інституцій і пасивність в питанні їх формування та діяльності. Пасивність виборців впливала і на «якість» гласних. При аналізі тих, хто балотувався, з кількістю обраних гласних виявляється, що переважна частина з'явившихся на вибори ставала гласними. Такий стан речей, як вже відзначалося, заважав конкуренції серед претендентів, ротації і позбавляв можливості обирати кращих кандидатів. Це, у свою чергу, в подальшому впливало на якість роботи думи і управи (аналогічні тенденції спостерігалися і в Харкові, але в дещо менших масштабах).

Для вдосконалення виборчої системи Харківський міський голова І. Фесенко у 1890 р. пропонував: 1. Місто поділити на приходи. Складати списки виборців територіально. Виборців включати до списків за місцем проживання. 2. Кожний гласний повинен звітувати про свою роботу в думі. 3. Від кожного приходу до складу міської думи обирати рівне число гласних [25, с. 110]. Але згадані пропозиції не були реалізовані у повному обсязі. Подальші дії міського положення, які здійснила влада, не змогли істотно покращити існуючу виборчу систему.

Реалізація положення 1870 р. в Харкові та Чернігові дала досить прогнозовані результати при формуванні самоврядних інституцій. За соціальним складом у міській думі Харкова у 1875 р. серед гласних були представлені дворяни і духівництво (48,6 %), купці і почесні громадяни (47,2%) та міщани, ремісники і селяни (4,2 %). Склад чернігівської думи 1879/82 рр. мав свої особливості: 57,1 % (привілейовані), 28,6 % (купці і почесні громадяни), 14,2 % (міщани, ремісники), 0,1 % (інші) [26, арк. 9; с. 301 – 307]. Водночас у місцевих звітах постійно помічалась пасивність гласних і низька явка на засідання дум. У 1874 р. у Харкові із запланованих 36 засідань думи відбулося 31. У Чернігові з 33 не відбулося 11 через відсутність кворуму [27, арк. 29; арк. 22–30].

Місцева влада, чиновники і самі думці пов'язували таку пасивність з низьким рівнем освіти

гласних і недосконалим законодавством. Ці та інші фактори допускали до управління містами людей, які слабо розуміли потреби міста і ступінь своєї відповідальності. На місцях робилися спроби змінити ситуацію. Наприклад, у Чернігові гласний Ходот у 1877, 1881 рр. пропонував (і дума ухвалила дане рішення): 1. Складати списки непроведених засідань і гласних, які їх проігнорували. 2. Ці списки надсилати виборцям. 3. Списки «прогульників» вивішувати в думі під час обрання гласних на новий термін [28, с. 247]. Але названі пропозиції не змогли зламати негативних тенденцій.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що реалізація Положення 1870 р. в Харкові і Чернігові мала свої особливості. Ступінь економічного розвитку міст зумовив різні темпи урбанізаційних процесів, склад населення. Чинне законодавство допускало до управління в містах лише незначний відсоток мешканців. Серед виборців і гласних значний відсоток припадав на представників непривілейованих звань з низьким рівнем освіти, що безпосередньо впливало на ступінь ефективності новоутворених самоврядних інституцій. Певною особливістю Харкова можна вважати більший відсоток представників купецтва та торговців серед виборців і гласних. Окремі пропозиції думців і членів управ з вдосконалення Положення або не сприймалися владою, або в контексті чинного законодавства не давали бажаного результату. При формуванні органів міського самоврядування у вищезгаданих губернських центрах частими були випадки порушення чинного законодавства (своє тлумачення окремих статей, зловживання під час голосування тощо). Усе це сприяло формуванню недовіри до самоврядних інституцій з боку виборців і городян, збільшувало їхню пасивність і знижувало ступінь ефективності роботи муніципальних структур.

Проблема формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. в регіонах є надзвичайно важливою. Складність і неоднозначність зазначених подій вимагає додаткових досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Зокрема це стосується питань участі представників різних конфесій у формуванні самоврядних інституцій, освітнього рівня виборців і гласних, основних напрямків діяльності дум і управ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фесенко І.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Х.: Тип. Южного края, 1890. – Ч. I. – 166 с.; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Изд. Д. Тихомирова, 1882. – Ч. I. – 210 с.; Багалея Д., Миллер Д. История города Харкова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х.: Тип. Южного края, 1906. – Т. 2. – 982 с.
2. Гронский П.П. Как нужно преобразовывать наши городские думы и управы. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 160 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М.: Польза, 1908. – 112 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К.: Тип. Губернского правления, 1909. – 166 с.
3. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880 годов. – М.: Просвещение, 1964. – 321 с.; Эйдельман «Революция сверху» в России. – М.: Наука, 1989. – 210 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука 1984. – 260 с.; Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152 – 160.
4. Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 г.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 1995. – 18 с.; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – М., 1991. – 21 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування в містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2002. – 18 с.; Токарев В.М. Харьковское городское самоуправление по Городскому положению 1870 года (историко-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – 18 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 – 70-х років XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 2004. – 18 с.
5. Географическо-статистический словарь Российской империи. / Сост. П. Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5. – 1000 с.
6. Там само.
7. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі – РНБ). – Ф. 600. – Спр.1647.
8. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656.

9. Географическо-статистический словарь ....
10. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 677; Сборник сведений по России за 1884 – 1885 гг. – СПб., 1887; Харьковский календарь за 1894 год. – Харків, 1895.
11. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 6. – Спр. 158.
13. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
15. Географическо-статистический словарь ....
16. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 440; Спр. 668.
17. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.
18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
19. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1650; 20. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
22. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. I. – 503 с.; 23. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1316; Спр. 1650.
24. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1646.
25. Фесенко И.О. Меры к улучшению организации городских общественных управлений // К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Харків, 1890. – Ч. I. – 166 с.
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. I. – Спр. 440; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 443; РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.

Никитин Ю.А. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЧЕРНИГОВЕ И ХАРЬКОВЕ В СООТВЕТСТВИИ С ПОЛОЖЕНИЕМ 1870 Г.

Автор анализирует процесс формирования органов городского самоуправления во времена действия Положения 1870 г. в Харькове и Чернигове, обращает внимание на участие представителей различных социальных групп и конфессий в деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: городские реформы, органы городского самоуправления, ценз, избирательная система, налогоплательщики, избиратели, думы, управы.

Nikitin Y.A. THE FORMATION OF MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT BODIES ACCORDING TO THE STATUTE OF 1870 IN KHARKOV, CHERNIHIV

The author analysis the process of forming municipal self-government bodies during the functioning of Statute 1870 in Kharkov, Chernihiv and pay attention about the different social stratum members' activity and religions in the operation of municipal institutions.

Key words: local reform, municipal self-government bodies, qualification, voting system, voters, taxpayer, council.

УДК 902 (474.3:477) «1896»

І.С. Романенко

Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА

Стаття присвячується дослідженню процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі та впливу цього наукового форуму на загальну картину розвитку науки зазначеного періоду.

Ключові слова: археологія, археологічний з'їзд, археологічні експонати, наукові товариства.

Друга половина XIX ст. є важливим періодом становлення і розвитку національних історичних та археологічних наукових шкіл. Важливу роль у цих процесах відіграли загальноросійські археологічні з'їзди. Їхні завдання визначив граф О.С. Уваров – ініціатор і перший організатор: обговорення та вирішення загальними зусиллями актуальних питань російської (і української як її складової) історичної науки в широкому значенні останньої; виявлення нових актуальних питань для обговорення; поширення інтересу серед відповідних